

Поширення ховрахів на Поділлі та прилеглих районах Київщини й Одещини станом на середину XIX ст.

Олександр Чекановський

Київський університет [Університет св. Володимира] (Київ)

CZEKANOWSKI, A. The distribution of ground squirrels in Podillia and adjacent areas of Kyiv and Odesa regions as of the mid-nineteenth century. — The article presents a unique document, which is one of the oldest scientific publications on mammals of the fauna of Ukraine, dated to 1851 and preserved in K. Kessler's archive. The text is presented in Ukrainian and is accompanied with the editor's preface on the history of the manuscript, as well as annexes characterising the researcher, an outstanding naturalist exiled by the Russians to Siberia for many years. The article contains valuable information on the former distribution and biology of *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* act.) throughout the entire area from Odesa to Zhytomyr region in the longitudinal dimension, and from Khmelnytskyi to Kyiv region in the latitudinal dimension.

Передмова редактора

Олександр Чекановський [Aleksander Piotr Czekanowski] (1833–1876) прожив коротке (43 роки), але яскраве життя, яке найбільше пов'язують з геологією Сибіру, проте він захоплювався палеонтологією, а початки були суто зоологічними. Як студент Університету св. Володимира й учень К. Кесслера він з першого року навчання захопився зоологією і влітку 1851 р. здійснив експедицію по Київській і Подільській губерніях. Одним із підсумків стала його перша наукова праця, відома під кількома назвами, зокрема як «Відомості, зібрані мною щодо поширення ховрахів».

Текст відтворено тут за оригіналом, що зберігається в Архіві АН СРСР (ф. 157, оп. 1, № 40), опублікованим у матеріалах пам'яті дослідника 1962 р. зі вступом І. Клеопова. На думку знавців історії дослідника, цей текст зберігся завдяки тому, що був адресований К. Кесслеру, а фонди членів академії мали охоронний статус. Аналізуючи морфологію ховрахів, дослідник писав тільки про розміри, напевно маючи на увазі вікову мінливість, проте ніяк не про забарвлення, тому мова має йти тільки про вид *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* auctorum).

Рис. 1. Олександр Чекановський. Фото після заслання.

Про межі поширення ховрахів

Відомості, зібрані мною щодо поширення ховрахів, такі:

1) Васильків становить північну межу поширення ховрахів у Київській губернії; 2) повіт Васильківський видається місцем Київської губернії, де ці гризуни найпоширеніші та, якщо можна сказати, Біла Церква видається центром, поблизу якого ці тварини найбільше зосереджені, принаймні кількість їх набагато більша, ніж в інших місцях; 3) як Васильків становить північну, так Умань — південну межу поширення ховрахів у Київській губернії, бо за Уманню в Київській губернії мені не траплялося бачити ні самих гризунів, ні нір їхніх. Причина цього, мабуть, може бути у тому, що тут український чорнозем переходить у глинистий ґрунт, який твердістю своєю створює для слабких ховрахів значну перешкоду при ритті нір їхніх.

Огляд знахідок

1. У Подільській губернії на просторі від межі Київщини [Київської границі] до Балти ховрахи мені ніде не траплялися; на розпитування, зроблені в Саврані [Совраші], мені говорили, що їх тут немає;

2. Перші гризуни зустрілися мені в 10 верстах за Балтою на степах херсонських; але оскільки від межі Поділля [Подільської границі] по прямій лінії я не був далі, ніж на відстані кількох верст, і оскільки на такому незначному просторі, за однакової місцевості та флори, фауна значно змінитися не може, то майже ствердно можна сказати, що в Подільській губернії поблизу межі Херсонщини [Херсонської границі] ховрахи водяться майже на всьому просторі від Балти до Ягорлика над Дністром [село в Дубоссарському р-ні], де, з огляду на шкоду, яку вони наносять, треба думати, що вони розмножуються тут у великій кількості;

3. На всьому лівому березі Дністра від Ягорлика до Могилева ховрахи трапляються, але чим вище [за течією Дністра], тим у меншій кількості;

4. Від Могилева над Дністром до містечка Мурафа [Жмеринський р-н] і навіть дещо далі гризуни ще трапляються, але загалом кількість їх тут не така значна, як в інших місцях; до того ж на цьому протязі вони трапляються не скрізь, а тільки місцями, саме там, де степ скільки-небудь віддалений від лісів, які тут починають з'являтися.

Вінницький повіт у Подільській губернії, Липовецький [нині Вінницький р-н] і Сквирський у Київській, здається, зовсім не містять ховрахів.

Загальні підсумки

Про ховрахів узагалі можна сказати таке:

а) всі бачені мною ховрахи не були однакової величини: одні — більші, інші — менші. Ця відмінність у величині найпоказовіша біля Білої Церкви. Втім іншої різниці я не помічав;

б) бачені мною нори мають різні напрямки: одні входили перпендикулярно [тобто вертикально] в землю, інші — косо;

с) ховрахи дотримуються переважно великих доріг, оточених ровами; у глибину степів вони не заходять, принаймні мені не траплялося бачити; нори ж влаштовують особливо на краях рову і, що примітно, навіть на внутрішньому боці рову недалеко від [його] початку.

Що стосується бабака [«Бобака», тобто мова про *Marmota bobak*], то, судячи з того, що він за назвою тільки відомий небагатьом євреям, припустити потрібно, що хоча він у минулому столітті ще водився в Подільській губернії, але нині вже зовсім вивівся.

Література

- Кесслер, К. Θ. 1853. *Естественная Исторія губерній Кіевского Учебнаго округа. Зоология. Часть систематическая. Вып. 5. Животныя земноводныя*. Императорскій университет Св. Владіміра. Кієвъ, 1–256.
- Чекановский, А. Л. 1962. Сведения, собранные мною относительно распространения сусликов. В кн.: Обручев, С. В. (ред.). *А. Л. Чекановский. Сборник неопубликованных материалов А. Л. Чекановского статьи о его научной работе*. Институт географии Сибири и Дальнего Востока АН СССР. Иркутское книжное издательство, Иркутск, 63–64.¹
- Sobieszczak-Marciniak, M. 2008. Aleksander Piotr Czekanowski 1833–1876. In: Arvaniti, J. (red.). *Polscy Badacze Syberii*. Warszawa, 21–23. ISBN 83-92-2103-0-0 <https://archiwum.pan.pl>

Резюме

ЧЕКАНОВСЬКИЙ, А. Поширення ховрахів на Поділлі та прилеглих районах Київщини й Одещини станом на середину XIX ст. — Представлено унікальний документ, який є однією з найдавніших наукових публікацій про ссавців фауни України, датований 1851 роком і збережений в архіві К. Кесслера. Текст подано в перекладі українською і супроводжено передмовою редактора про історію рукопису, а також додатками, що характеризують дослідника, — непересічного природознавця, на довгі роки засланого росіянами до Сибіру. Стаття містить цінні відомості про колишнє поширення й особливості біології *Spermophilus odessanus* (*Citellus suslicus* auct.) на всьому просторі від Одещини до Житомирщини в довготному вимірі, від Хмельниччини до Київщини в широтному вимірі.

Додаток 1 (передмова до публікації статті у 1962 р.)

Вступ Ігоря Клеопова (1939–2005) до публікації 1962 р. Під час перебування студентом Київського університету А. Л. Чекановський здійснив низку екскурсій Київською та Подільською губерніями. Під час екскурсії у червні–липні 1851 р. А. Л. Чекановський зібрав відомості щодо поширення ховрахів у цих губерніях. Це перша відома нам його наукова стаття. Вона дає чітке уявлення про колишнє розселення ховрахів у межах Київщини та Поділля та, безперечно, може бути цінним документом для зоологів. Стаття показує також, що з ранньої молодості А. Л. Чекановський привчив себе до ретельності й точності у збиранні та викладі матеріалу. Карта маршруту зберігається в архіві Академії наук СРСР, ф. 157, оп. 1, № 41.

¹ За польськими джерелами: Czekanowski, A. Ł. *Sbornik nietypublikowanych materiałów A. Ł. Czekanowskiego. Stati o jego naucznej robotie*. Irkutskoje Knižnoje Izdatielstwo, Irkutsk, 1962, s. 361.

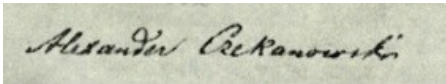
Додаток 2 (Про публікацію)

Залишається загадкою, чи була сама ця публікація, чи був тільки цей рукопис? У різних джерелах щодо спадку польських науковців, передусім учасників січневого повстання, засланих до Сибіру, є кілька згадок про публікацію, але вони дуже плутані.

У книзі „Aleksander Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii / WÓJCIK Zbigniew, Lublin 1982.” (<https://books.google.com.ua>) на сторінці 43 є такий текст: «У 1851 році, перебуваючи на третьому курсі (семестрі) медичного факультету, Чекановський збирав для Кесслера зразки гадюк, молюсків, земноводних і хробаків. У червні та липні того ж року він уже провів своє перше самостійне дослідження. Завдяки щасливому збігу обставин, їхній підсумок зберігся в Архіві Академії наук у Ленінграді. Він називався: «Спостереження, зібрані мною щодо поширення ховрахів». Збережена записка, ймовірно, є копією звіту, переданого Кесслеру, і тому не була знищена, коли автора заарештували в 1863 році. [абзац] Коли Чекановський почав писати свої нотатки про ховрахів, він спирався на всі свої попередні спостереження на цю тему. Дійсно, навряд чи він міг зібрати матеріал з досить великої території за два літні місяці. Ці тварини, особливо на Волині та Поділлі, були настільки поширені, що навіть кількарічні хлопчики добре знали їхню поведінку. Сам текст записки, що збереглася, розкриває методику дослідника: насамперед спостереження за тваринами та їхніми норами, а там, де такі дослідження провести було неможливо, він використовував інтерв'ю з місцевими жителями. У нотатці автор перелічив такі населені пункти, які позначають масштаби дослідницької розвідки: Біла Церква, Гумань, Балта, Могилів, Ягорник. Всі вони розташовані на Поділлі в районах з численними польськими маєтками. У них Чекановський, мабуть, знаходив підтримку під час своїх дослідницьких поїздок. Мова дослідження київського студента — фактографічна, з чудовою здатністю до синтетичного погляду.»

Додаток 3 (про написання імені дослідника)

Написання імені дано в транслітерації з авторських підписів («Alexander Czekanowski» за листом 1868 р., вміщеним у книзі про нього 1962 року) — як «Александр Чекановскі» в книзі Jan Ciechanowicz «Szlakami Eurazji» (2019) ім'я подано як «Aleksander Piotr Czekanowski» (с. 23–31). В українській вікіпедії як «Чекановський Олександр Лаврентійович (1833–1876)». Є ще згадка як «Александр Лаврентьевич Вавжинцевич-Чекановский» (книга «Польские исследователи Сибири» зі статтею Ю. Чернова «А. Л. Чекановский — польский землепроходец Сибири»: с. 145–164).

Український правопис 2015 [<http://litopys.org.ua/pravopys/rozdl4.htm>] пропонує: § 104. Фонетичні правила правопису слов'янських прізвищ -ск(ий), -цк(ий) та ін. п. 9. Суфікси слов'янських прізвищ -ск(ий), -цк(ий), -ск(і), -цк(і), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý) передаються відповідно через -ськ(ий), -цьк(ий), -дзьк(ий). *** Правопис 2019 подає те саме: § 144. «Слов'янські прізвища та імена» [URL (Pravopys 2019)]: «1. Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруємо, а передаємо українськими відповідниками»